

Dinî Çoğulculuk

Tülay Demir

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Programı

liberal düşünce, Yıl 18, Sayı 71, Yaz 2013, s. 41 - 64

Giriş

Günümüzde küreselleşmenin de etkisiyle, farklı milletlere, farklı dinî geleneklerin mensuplarına ulaşmak, onlar hakkında bilgi edinmek çok daha kolay hale gelmiştir. Bu süreç, dinler arasında hoşgörü ve diyalog sürecini de etkilemiştir. İşte dinî çoğulculuk düşüncesi, bu farklılıklardan hareket eder. Buna göre, tek bir Gerçek vardır ve tüm dinler aynı Gerçek'e ulaşma çabasındadır. Ancak, farklı lambaların aynı ışığı birbirinden farklı yansıtmasında olduğu gibi, dinî gelenekler de aynı Gerçek'e farklı şekillerde ulaşmayı hedefler. dinî çoğulculuk düşüncesinin temellerinin incelendiği bu makalede, önce dinî çoğulculukla oldukça alakalı olan kapsayıcılık ve dışlayıcılık gibi kavramlardan bahsedilecek, daha sonra bu yaklaşıma belki de en büyük katkıyı sağlayan John Hick'in düşünceleri değerlendirilecek, bu surada, farklı düşünür ve teologlara da yer verilecektir. Son olarak John Hick'in dinî çoğulculuk anlayışının eleştirel noktalarına değinilip, değerlendirmelerle çalışma bitirilecektir.

1.Bölüm: Dinî Çoğulculuk Kavramı

1.1. Dinî Çoğulculuğun Ortaya Çıkışı

Dinî çoğulculuk, dinler tarihinin geleneklerin ve bunların her birindeki farklılıkların çeşitliliğini gösterdiğine; felsefi olarak ise, geleneklerin birbiriyle rekabet eden iddialarıyla birlikte, bunlar arasındaki ilişkiyle ilgili belli bir

teoriye işaret eder. Geleneklerin farklılığını ve onlar arasındaki ilişkiyi gözetmenin yanında, çağdaş dinî realiteleri açıklamayı da hedefler. Tolerans, diyalog, karşılıklı anlayışla temellenmiş farklı inançlar arasında tamamen uyumlu ilişkilere sahip ideal bir durumun taslağını çizer. Bu nedenle dinî çoğulculuğa önce pratik çoğulculuğa ulaşan ülkelerde rastlanır.¹

15. yüzyılda kuzey Hindistan'da çoğulcu bakış açısı vardır. Sih geleneğinin kurucusu olan Guru Nanak şöyle der: "Hindular yoktur, Müslümanlar da yoktur. Zira Tanrı'ya gerçekten ibadet eden herkes birdir." Günümüzde de Hindistan, tüm dinî geleneklere ev sahipliği yapan bir ülkedir. Öyle ki, ülkede Hindulardan sonra en önde gelen grup Müslümanlardır. Hindistan'da dinî yapı denildiğinde, elbette ki Pakistan'ın ayrılışı önemli bir husus olarak karşımıza çıkar. Hindularla Müslümanlar arasındaki çatışmaların kaynağı çoğu tarihçiye göre, 1333 yılında Sindhi bölgesindeki savaşta, Hindu liderinin Müslüman lider tarafından öldürülmesidir. Bu olaydan sonra, uzun yıllar boyunca iki grup arasındaki gerilim devam etmiş, bu gerilim, Pakistan'ın ülkeden ayrılmasına kadar gitmiştir.² Hindistan örneğinden sonra, klasik İslam medeniyetine baktığımızda bazı kesim tarafından çoğulcu, bazı kesim tarafından da kozmopolit olarak nitelenen bir yapı görmekteyiz. Çoğulculuğun aksine kozmopolit bir yapı olduğunu ileri sürenlerin en önemli argümanları, kendisi hakikat iddiasında bulunan bir medeniyetin, çoğulcu olamayacağıdır. Bu nedenle, çoğulculuk post-modernizme ait bir durumdur. İslam medeniyetinde kozmopolit bir yapı söz konusudur. Belli bir hiyerarşiye tabi olmakla beraber, farklı dinî gelenekler bir arada yaşamaktadır. İslam medeniyetinde, farklı dinlerin hakikat iddialarından yararlanılsa da, bu iddiaların nerede duracakları belliydi. Nitekim, Farabi'nin el-Medinetül-Fazıla'sında da etnik kimlikler ve dinî gelenekler ikinci plandadır. Siyasi modelin merkezinde erdemli yaşam vardır. Klasik İslam medeniyetinde kozmopolitliğin en iyi örneği, Müslüman alimlerle diğer din mensupları arasında yapılan münazaralarda kabul edilen temel kurallardır. Bu kurallardan biri şöyle der: Tartışmalarda hiç kimse kendi kutsal kitabından delil getirmeyecektir. Yani, Müslümanlar Kuran'ı, Yahudiler Tevrat'ı, Hıristiyanlar İncil'i kanıt gösteremeyeceklerdir. Bütün argümanlar akla dayanacaktır. Burada yapılan, akli vahyin önüne yerleştirmek değil, kozmopolitliği idrak etmedir.³ Bu örneklerden sonra, dinî çoğulculuğun ortaya çıktığı döneme bakıldığında, 17. ve 18. Yüzyıl Avrupa'da

1 Arıcan, M. Kazım; "Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik", C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, Cilt:15, Sayı:1, s. 19.

2 Karaağaçlı, Abbas; "Pakistan-Hindistan İlişkileri ve Keşmir Meselesi", 2011, s. 1. Kaynak: http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1807:-pakistan-hindistan-likileri-ve-kemir-meselesi&catid=177:analizler-hindistan.

3 Kalın, İbrahim; "Türkiye'nin Çoğulculuk Meselesi", Kaynak: <http://arsiv.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=8271&q=turkiye-nin-cogulculuk-meselesi>.

Aydınlanma ile beraber ele alındığı görülmektedir. Bu dönemde, önce Batılıların dünya ölçekli düşünmeye ve dinleri de onun farklı formları olarak anlamaya çalıştıklarını görmek mümkündür. John Hick, Ernst Troeltsch, W. E. Hocking, Arnold Toynbee dinî çoğulculuğu savunan düşünürler arasındadır. Toynbee'ye göre, hakikat mutlaktır. Bu mutlak hakikati kavramaya yönelik her hareket görecelidir. Kendi inançlarımız doğrudur, ancak diğer tüm inançlar da onları takip eden, benimseyenler için doğrudur.

Wilfred Cantwell Smith; *Şu andan itibaren insanlığın dinî hayatı –eğer bir bütün olarak yaşanması gerekiyorsa- dinî çoğulculuk çerçevesinde yaşanmalıdır. Bu hepimiz için geçerlidir...Diğer inançların insanları artık bizden uzakta ve kenarda kalmış insanlar olmaktan çıkmıştır. (Bu noktada) biz ne kadar fazla uyanık veya diğer bir deyişle dikkatli olursak, o kadar fazla hayatla iç içe oluruz ve yine aynı fazlalıkta diğer din mensuplarını komşularımız, dostlarımız, mesai arkadaşlarımız, rakiplerimiz olarak görürüz. Konfüçyüsçüler, Budistler, Hindular ve Müslümanlar sadece Birleşmiş Milletler'de değil, cadde ve sokaklarımızda da bizimle beraberdir...*⁴

sözleriyle dinsel çoğulculuğa dair fikirlerini ifade etmiştir.

Histon Smith, Seyyid Hüseyin Nasr, İbn Arabi de geleneksel ekolde yer alır. İbn Arabi'nin, "Geride kalanlara (sizin dışınızdakilere) inançsızlık göstermeyiniz diye herhangi bir hususi akideye aşırı olarak kendinizi bağlamayın. Her yerde hazır ve nazır olan ve her şeye gücü yeten Tanrı, teki bir akideyle sınırlı değildir. Zira o şöyle buyurmaktadır. 'Her nereye dönerseniz dönün, Allah'ın yüzü oradadır.'(Kur'an, 2:115)." İfadesi çoğulcu bakışını doğrular niteliktedir. Yine İbn- Arabi bir şiirinde şöyle der: "Zaman zaman Musa'nın şeraitine inanırım da, Yahudi'nin yolunu kabul ederim.

Gâh, kendimi İsa'nın şeraitine inanmış ve kilisede ibadet eder bulurum,

Gâh Muhammed'e inanmış, bulurum da, bu Nebiye sapasağlam sarılırım.

Bazan da kendimi öyle bir şariat içinde görürüm ki, Ashâb'a benzerim.

Şi'a'nın görüşünü benimserim kimi zaman, Eş'ariye mezhebini de kabul ettiğim zamanlar olur."⁵

Seyyid Hüseyin Nasr da İbn Arabi'den etkilenmiş, dinlerin çokluğu meselesine dair fikirlerini ifade etmiştir. "İnsan bir Güneş sistemi içinde yaşamak ve onun kurallarına uymak zorundadır. Bununla birlikte diğer Güneş sistemlerinin ritim ve harmonisini fark etmekle de, var olduğunu bilir ve her birinin farklı gezegen sistemlerinin büyüleyici güzelliklerini müşahade edebilir...İnsan elbette kendi gezegen sisteminin Güneşiyle aydınlanacaktır...Her sabah şafakla yükselen

4 Aydın, Mahmut; İnançların Gökkuşağı: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2002, s. 20.

5 Güner, Dilâver; "İbn Arabi'de 'Dinlerin Aşkın Birliği' ve 'İbadet Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme", s. 18.

ve dünyamızı aydınlatan Güneş neden yegâne Güneş olmasın?”⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, ele aldığı dinî çoğulculuk probleminde Schuon’un “izafi mutlak” kavramından bahseder.⁷ Mutlak, kendi zatında mutlaktır. Bunun dışındaki her şey nispette mutlak değildir. Fakat Mutlak’ın dinlerde kutsal kitaplar yoluyla tezahürü olan şeyler vardır. İşte buna izafi mutlak adını verir. Mesela, Kuran’da ifade edilen ilahi kanunlar Müslümanlar için mutlaklık ifade ederken, bir Hıristiyan için anlam ifade etmez. Bu durumda, Yahudi ve Hıristiyanlara gönderilen izafi mutlak, Allah ise bizihi Mutlak’tır.⁸ Nasr, dinî uygulamalardaki çeşitliliği oluşturan birliği kabul eder. Fakat bütün dinler, uygulamalarındaki benzerliklere rağmen aynı şeyi söylemezler. Değişik dinlere ait özel doğrular ve yanlışlar olabilir. Nasr, hakikatin belli bir tecellisini hakikatin kendisi olarak gören dar görüşlü anlayışı da reddeder.⁹ Gazzali de dinî çoğulculuk meselesini ele almış, ancak Müslüman olmayanların kurtuluşu sorunu olarak algılamıştır. Ona göre, kendi iradesine bağlı olmadan Hıristiyan bir ailede doğduğu için Hıristiyanlığın kategorileri ve inanç sistemlerine programlanan bir kimse, doğal olarak Hz. Peygamber’i gerçek kimliğiyle tanıyamayacağı için, mazurdur. Ayrıca Gazzali, diğer dinlere olan merakın kendi inancından tatmin olmayla bağlantısını kurar. Ancak yeni bir arayış içinde olan biri farklı dinleri araştırır. Fıtraten dindar olan kimseler diğer dinleri araştırma ihtiyacı duymazlar.¹⁰ Görüldüğü üzere, dinî çoğulculuk meselesi sadece John Hick tarafından değil, birçok farklı düşünür ve teolog tarafından irdelenmiştir. Bu görüşün günümüzde bu denli tartışılır olmasının bazı nedenleri vardır:

- Günümüzde gelişen teknolojiyle beraber, farklı dinlere mensup olanların, dinî inanç ve kültürlerini beraberinde taşıyıp, birbirleriyle kaynaşmaları önemli bir etkidir. Küreselleşmenin dinî çoğulculuğa olan etkisi bu şekilde özetlenebilir.
- İkinci olarak, dinî geleneklerin ve inançların bilimsel temelde tartışılmaya başlanması, teologların ve filozofların dinî çoğulculuk problemini ele almalarında etkidir.
- Yirminci yüzyılın başlarından itibaren yaşanan entelektüel gelişmeler bir diğer faktördür.
- İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra başlayan göçler sayesinde farklı dinî gelenek ve inançlara mensup olanların özellikle Batı ülkelerinde yaşamaya başlaması

6 Aslan, Adnan; “Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk”, İslam Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1998, Sayı: 2, s. 158.

7 Demirkol, Murat; “Seyyid Hüseyin Nasr’a Göre Ezeli Hikmet ve İslam”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, s. 275.

8 Aslan, Adnan; “Din ve Geleneksel Bakış Açısı, Seyyid Hüseyin Nasr ile Bir Mülakat”, Bilimname Dergisi, 2003, Sayı :6, s. 45.

9 Demirkol, s. 277.

10 Aslan, Adnan; “Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım”, İslam Araştırmaları Dergisi, 2000, Sayı:4, s. 19-20.

- Son olarak da, Batı'da var olan Hakikat anlayışının değişmeye başlamasıdır.

Dinsel Çoğulculuğu savunan Hıristiyan teologlar, bu anlayışı benimsemelerinin gerekçelerini şöyle ifade ederler: Bizler, %99 ihtimalle dinimizi doğuştan almaktayız, sonradan seçmemiz büyük çoğunlukla mümkün değil. Müslüman bir ülkede, Müslüman bir ailede doğan bir kişi çok yüksek ihtimalle Müslüman olacaktır. Aynı durum, Hıristiyan bir ailede doğan kişi için de geçerlidir. Dolayısıyla kendimiz seçmediğimiz bir dinin diğerlerinden üstün olduğunu nasıl iddia edebiliriz? İkinci olarak, diğer dinsel gelenekleri tanıyıp gözlemleyerek, o inançların kendi inancımız kadar faydalı olduğunu-olmadığını görmemiz mümkündür. Bir inancın diğerlerinden üstün olup olmadığını, o inanca mensup olanları karşılaştırarak ortaya koymamız mümkün değildir. Örneğin, Hint kast sisteminin kötülüğüne karşı Avrupa'daki sınıf sisteminin kötülüğü veya Budist, Müslüman ve Hindu ülkelerin fakirliğine karşı, pek çok Hıristiyan ülkenin yenilenemeyen kaynakları tüketmeleri gibi. Diğer bir gerekçeleri de, günümüzde dinler arası diyalogun diğer dinî gelenekleri kendi inançlarına dönüştürmek olarak algılanmasıdır. Ancak diyalog, muhatapların karşılıklı olarak birbirini dinlemesi ve birbirlerine bir şeyler öğretmesi sürecidir.¹¹

Bu noktada dinler arası hoşgörünün önemi akla gelir. Çoğulcu bakış açısında kendinden olmayana, farklı dine mensup olanlara karşı hoşgörülü bir tavır takınmak da gereklidir. Bu konuyla alakalı akla ilk gelen isim, kuşkusuz Mevlânâ'dır. O, tüm insanların Hak'kın birliğinde süresiz mutluluğunu ister. Çoğulcu anlayışa Mevlânâ'nın, "bir ayağım sımsıkı İslam prensipleri üzerinde, diğer ayağımla yetmişiki millet dolaşıyorum."¹² sözü referans gösterilir. Ancak Mevlânâ'nın bu sözü, kanaatimce tam olarak Hick ile örtüşen şekilde çoğulculuğu ifade etmemektedir. Sözünde ifade ettiği gibi, İslam prensiplerini diğer tüm dinlerden ve geleneklerden üstün gören bir yaklaşım içerisindedir. Ancak yine de, dinî çoğulculuğun temelini oluşturan hoşgörü ve diyalog sürecinde örnek gösterilebilir.

Burada, dinî çoğulculuk ve dinî çokluk kavramlarının farklı olduğunu da söylemek gerekmektedir. dinî çokluk, dinlerin doğruluklarını ve yanlışlıklarını söz konusu etmeden, dinlerin mevcut çokluğunu gerek teorik düzeyde, gerekse tarihsel süreç içerisinde makul gören, farklılığa hoşgörü gösterilmesini savunan bir anlayıştır. Dinî çoğulculuk ise, dinlerin çokluğunun aynı gerçekliğin bir boyutu olduğunu ileri sürerek, onu bir değere dönüştürmeye

¹¹ Aydın, Mahmut; s. 27.

¹² "İnsan Hakları, Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu", TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1994, Konya, No: 72, s. 51.

çalışır. Dinî çoğulculuk, dinlerin farklı değerlerini üst bir doğru etrafında toplama çabasıdır.¹³

Dinlerde Hakikat olarak bilinen şeyin, Tanrı veya Soyut Mutlak olarak tecrübe edilmesinin yanında, özel biçimlerde tecrübe edilmesi de mümkündür. Farklı kültürlerde Yahve, Siva, Vişnu, Allah ve Baba olarak bilinen kavramlar, aslında Hakikat ile çeşitli inanç toplulukları arasında kalan arayüzde buluşurlar. Dinî çoğulculuğun temelde vurguladığı durum budur.¹⁴

Dinî çoğulculuğun kendine alternatif oluşturmaya çalıştığı iki kavram vardır: Dışlayıcılık ve kapsayıcılık. Dinî çoğulculuk problemi ele alınmadan önce, bu iki kavramın tartışılması faydalı olacaktır.

1.1.1. Dışlayıcılık (Exclusivism)

Dışlayıcılık, sadece tek bir dinin mutlak hakikate sahip olduğunu, bununla uyuşmayan diğerlerinin ise yanlış olduğunu savunan ve mutlak hakikati içerisinde barındıran dinin mensuplarının nihai kurtuluşlarını sağlayacağını ileri süren bir paradigmadır. Kısaca, bir dinin öğretilerinin doğru, onunla çatışan diğer öğretilerin ise yanlış olduğu görüşünü ifade eder. Bu anlamda, John Hick, bu görüşü “öğretisel dışlayıcılık”, tek bir dinin kurtuluş ve özgürlüğü sağladığını savunan “soteriolojik dışlayıcılık” ve bir dinin tecrübelerinin gerçeğe bağlı olduğunu iddia eden “tecrübeye dayalı dışlayıcılık” olmak üzere üçe ayırmaktadır.¹⁵

Dışlayıcılığın en güzel örneği, kuşkusuz Hıristiyanlıktaki kurtuluş inancıdır. 18. ve 19. Yüzyıllardaki misyonerlik faaliyetlerinin temelinde de, “kili-se dışında kurtuluş yoktur” dogması yatmaktadır. Hıristiyan bakış açısıyla dışlayıcılık, Hıristiyanlığın tek ve doğru gerçek olduğu inancını ifade eder. Floransa Konsili’nin resmi açıklamalarında geçen, “Katolik Kilisesi dışında kalan biri, yalnız paganlar değil, aynı zamanda Yahudiler de, ebedi hayata katılabirler, ancak onlar ölmeden önce Hıristiyanlığa katılmazlarsa şeytanlar için hazırlanmış ateşe atılacaklardır.” Aynı zamanda o dönem, Müslümanlar da kilise tarafından kafir olarak tanımlanmıştı. Ancak 19. Yüzyılda Katolik Kilisesi bu görüşü tamamen değiştirmese de, bazı farklı söylemlerde bulunmuştur. 2. Vatikan Konsili’nde 1960larda resmi olarak, kurtuluşun diğer dinlerde de ortaya çıkabileceği tanındı. Ancak hala, Katolik bir azınlık tarafından bu dışlayıcılık sürdürülmektedir.¹⁶ Protestan kesimde de durum bundan farklı değildir. Marthin Luther, Large Catheism adlı eserinde, *Hıristiyanlığın dışında*

¹³ Arıcan, s. 20.

¹⁴ Atalay, Orhan; “Dinî Çoğulculuk: Tarihsel Gelişimi ve Kutsal Metinlerdeki Sınırları”, Ekev Akademi Dergisi, 2003, Sayı: 7, s. 17.

¹⁵ Yazoğlu Ruhattin ve H. Aydeniz; Dinî Çoğulculuk, John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar, İz Yay. , 2006, İstanbul, s. 9.

¹⁶ Hick, John; “Religious Pluralism and Islam, Institute for Islamic Culture and Thought”, 2005, Tehran, February, s. 4.

kalanlar ister sapıklar, Türkler, Yahudiler ve isterse sahte Hıristiyanlar (Katolikler) olsun, tek ve gerçek Tanrı'ya inansalar dahi, yine de Rabbin gazabı ve cehennem azabına düşer olacaklar." diyerek dışlayıcı fikirlerini ifade eder.¹⁷ Yine Hollandalı misyoner yazar Hendrik Kraemer, Hıristiyanlığın diğer dinlerden üstün olduğunu şu argümanla temellendirir: *"Hıristiyanlık, Tanrı'nın kendini Mesih yoluyla vahyettiği tek dindir. Bu din hakkındaki hükmü insanlar kendi norm ve prensipleriyle değil, bizzat Tanrı vermelidir; dolayısıyla bize düşen vahyin otoritesine güvenmektir."*¹⁸

Schuon da, Hıristiyanlığın çok yüksek bir irfan öğretisi olduğunu söyleyerek onu ayrı bir yere koyar. "Hıristiyanlık bir yandan İsrail mevhumunu evrenselleştirirken, diğer yandan İlahi Yasa'yı içselleştirir ve bedenine yerine kalbi, seçilmiş insanlar yerine herkesi kapsayan kiliseyi ve emirlerin yerine de fazileti koyar."¹⁹

Hıristiyan dışlayıcılığının önde gelen felsefi savunucularından biri de Alvin Plantiga'dır. "Plüralizm ve Dışlayıcılığın Savunması" adlı eserindeki görüşleri temelde nihai gerçeğe dogmatik olarak ulaşılmasına dayanır. Dışlayıcılar için diğer dinler hakkındaki farklılıkları tanımak, gereksizdir. Plantiga, günümüzdeki global yaşamı ve bunun getirdiği farklılıkları ele almaz.

Her dinî gelenekte dışlayıcı tutumu görmek mümkündür. Bu durum, dinde tekelci bir tutumu da ifade eder. Müslümanlıkta da sadece Müslümanların cennete gireceği inancı vardır. Kur'an'ı Kerim'in Bakara Suresi'nde geçen, "Yahudiler, 'Hıristiyanlar bir temel üzerinde değiller dediler'. Hıristiyanlar da, 'Yahudiler bir temel üzerinde değiller' dediler. Halbuki hepsi aynı Kitap'ı okuyorlar. (Kitap'ı) bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti..." (Bakara, 2/113).²⁰ Müslümanlara göre, İslam, insanları Allah'a ve cennete ulaştıran tek yoldur. Kur'an'da geçen, "Şüphesiz ki, Allah katında din İslam'dır. Kitap verilmiş olanlar, kendilerine ilim geldikten sonra sırf, aralarındaki ihtiras ve aşırılık yüzünden ayrılığa düştüler. Kim Allah'ın ayetlerini inkar ederse, bilsin ki Allah, hesabı çok çabuk görendir."²¹ ayeti ve, "Kim İslam'dan başka bir din ararsa, (o din) ondan kabul edilmeyecek ve o, ahrette kaybedenlerden olacaktır."²²

Ayetlerinde bu dışlayıcı ifadeler görülmektedir. Bu görüş, dinler arası diyalogu savunan teologlar tarafından oldukça eleştirilmiştir.

17 Aslan, s. 147.

18 Aslan, s. 148.

19 Erş, İzzet, "Fritjhof Schuon'un Anlayışı", Anadolu Aydınlanma Vakfı, s. 13.

20 Atalay, s. 18.

21 Kur'an, Al-i İmran Suresi, 3:19.

22 Kur'an,3:85.

Yahudilikte de, Hıristiyan dışlayıcılığına benzer şekilde, diğer dinler hak din'in yayılmasını önceden hazırlayan ara dinler olarak görülür. Hıristiyanlık ve İslam, Hz. İbrahim'in mesajlarını kitlelere hazırlayan bir süreçtir. Yahudilerin diğer dinlere bakışı iki özelliğinden gelir:

- 1) Evrenselci mesajı içermesi
- 2) Etnik bir kimlik taşıması

Birinci Diaspora öncesinde Yahve ve İsrailoğulları arasındaki ahde dahil olmak mümkündür. Yine bu dönemde, diğer dinlerin mensuplarının kurtuluşundan bahsedilir.²³

Dışlayıcı tutum, tek tanrı anlayışı üzerine temellenen dinlerin çoğunda hakimdir. Bu tutumda diğer dinlerin varlık gerekçesi "seçilmiş din"e şahitlik etmektir. Ancak politesit dinlerde "kurtuluş" kavramı bir problem olarak görülmediğinden, kendi inancını başkalarına empoze etme gibi bir tutum söz konusu olmaz. Dolayısı ile, politeist dinlerin birbirine bakışında dışlayıcılık hakim değildir.²⁴

1.1.2. Kapsayıcılık (Inclusivism)

Kapsayıcılık, kurtuluşun diğer dinler aracılığıyla da mümkün olmakla beraber, kurtuluşa ulaştıran asıl yolun Hıristiyanlık olduğunu iddia eden bir anlayıştır. Bu anlayış, pratikte evrensel bir toplumun oluşturulmasına yardımcı olmaya çalışır. Diğer dinler gereksiz, yanlış ve şeytani görülme yerine, dinlerin doğru yönlerini yansıtan birer yapı olarak görülür. Kapsayıcılığın en önemli temsilcilerinden biri Karl Rahner'dir. "Anonim Hıristiyanlık" kavramını kullanır. Buna göre, diğer din mensupları farkında olmasalar da Hıristiyandır ve bu yüzden Tanrı'nın rahmetinden pay alacakları ümit edilir. Karl Rahner'in öne sürdüğü bu yaklaşımı dört maddede özetlemek mümkündür:

- Hıristiyanlık, bütün insanlığa hitap eden mutlak bir dindir, diğer dinler onunla aynı derecede ve eşit kabul edilemezler.
- Hıristiyanlık, teolojik açıdan herksin kurtuluşunu amaçlayan Tanrı iradesinin bir eseridir ve bu irade kendini Mesih ile ifade etmiştir.
- Bir Hıristiyan başka bir dine mensup olan biriyle karşılaştığında, onu Tanrı'nın kurtarıcı rahmetinden mahrum ve günahkar biri olarak görmemelidir.
- Kilise mensuplarının kendilerini seçilmiş ve kurtulmuş; başka dine mensup olanları ise günahkar ve zavallı olarak görmeleri doğru değildir.²⁵

23 Demirci, Kürşat (2005), Yahudilik ve Dinî Çoğulculuk, Ayışığı Yayınları, İstanbul, s. 20.

24 Demirci, s. 15.

25 Yazoğlu, s. 10.

Dışlayıcılık ve kapsayıcılık geniş kitlelere yayılma imkanı bulurken, dinî çoğulculuk daha ziyade entelektüel bir kesim tarafından kabul görmüştür. Günümüzde de bu durumun devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

1.1.3. Çoğulculuk (Pluralism)

Çoğulculuk, genel bir ifadeyle , farklı sosyal, siyasal ve kültürel unsurların toplumsal yapı içerisinde uyumlu bir şekilde yaşatılmasına imkan veren yapıyı anlatır. Özünde bencil olan insanın nasıl bir arada ve uyum içinde yaşayacağı eskiden beri tartışma konusu olmuştur. Thomas Hobbes, insanın olumsuz özelliklerini giderecek bir yapıya ihtiyaç olduğunu, uyuşmazlığın sadece dinî tekellerin var olduğu bir yapıda ortadan kalkacağını ifade ederken; David Hume, dinî çeşitliliğin kaosa neden olduğunu ifade etmiştir.

Hıristiyan kilisesinde çoğulculuğun sonuçlarına dair incelemeler yapan Lessie Newbiggin; “Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, çoğulcu bir toplumda yaşamaktayız. Ancak sadece farklı kültürlerin, dinlerin ve hayat tarzlarının olduğu bir toplumda değil, aynı zamanda çoğulculuğun kabul gördüğü bir toplumda yaşıyoruz.” Newbiggin, hayatımızda gerçek bir olgu olarak çoğulculukla, ideoloji olarak çoğulculuğu birbirinden ayırmaktadır. O’na göre, Hıristiyan düşüncesi daima çoğulcu bir ortamda yer almış, diğer dinlerle rekabet içerisinde olmuştur.²⁶ Güneydoğu Hindistan’da Mar Thoma kilisesinin açılışı bunu kanıtlar.

Tarihsel süreçte tüm dinler veya dinî kuruluşlar bireylerin özel hayatlarını ve toplumsal yapıyı egemenlikleri altına almak istemişler, dinî tekeller oluşturmaya çalışmışlardır. Bir toplumda din veya dinî organizasyon dinî tekele elinde bulundurduğunda, alternatif dinî organizasyonların gücünü bastırmak için yeterli gücü de kendisinde bulur. Ancak dinde aşınma meydana geldiğinde, diğer dinî örgütler için rekabet gücü zayıflar ve sonuçta rekabet edemez hale geleceklerdir. Bu da dinî çoğulculuğun sekülerleşmenin orta aşamasını oluşturur.²⁷

19. ve 20. Yüzyıl bazı Amerikan ve İngiliz yazarlarına göre, çoğulculuk Protestanlık ve Roma Katolikleri arasındaki gerilimi çağrıştıran bir durum olmuştur. Ancak, çoğulculuk bundan daha fazlasını içermektedir. Çoğulculuk, Hıristiyanlık içerisinde konumlanmıştır. Hindistan’dan gelen göç, İngiltere’de Hinduizm ve İslam’ın etnik azınlıkların kimliklerinde önemli rol üstelenmesi gibi pek çok olay, çoğulculuğa katkı sağlamıştır.

26 Mcgrath, E. Alister; “The Challenge of Pluralism for The Contemporary Christian Church”, 1992, September, Vol.:3, No.: 35, s. 361.

27 Bayer, Ali; “Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme ve Din İlişisine Yeniden Bakış”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, SBE, Kahramanmaraş, 2006, (Yüksek Lisans Tezi), s. 37.

Bir toplumda çoğulculuğun mümkün olabilmesi için farklı din ve inançların bir arada olması yeterli değildir, çünkü çoğulculuğun tam olarak gerçekleşmesi için rekabet şarttır. Dinî grupların kendi inançlarını özgürce, sınırlı olmadan ifade etmeleri gerekir. Stark, Hindistan'da Müslüman ve Hıristiyanların bir arada yaşamalarının çoğulculuk olarak değerlendirilemeyeceğini, sadece farklı inançlara sahip komşu toplumların bir arada yaşaması olarak görülebileceğini ifade eder.

Çoğulcu bir toplumda, dinî tekellerin kitlelerin bağlılığını sağlamak adına yaptığı uygulamaları olduğu gibi kabul edilen uygulamalar olmaktan çıkmalıdır. Gönüllü bağlılık ilişkisi kurulmadıkça, çoğulcu bir anlayıştan söz etmek zordur. Önceden dayatılan bir dinî gelenek, çoğulcu bir toplumda insanların gönüllülük esasıyla bağlılığın kazanılması yoluyla sürdürülür.

Çoğulculuk ilkesi, farklı dinî geleneklerin varlığının ötesinde, aynı dinî gelenek için bile farklı yorumların var olduğu bir yapıyı ifade eder. Böyle bir yapının kurulması ilk kez Amerika'da mümkün olmuş, karşılıklı hoşgörüden oluşan bir mezhepler sistemi kurulmuştur. Bu sistem, diğer bölgelerdeki kiliselerle rekabete girecek düzeyde olması sebebiyle kilise olarak da adlandırılmıştır. Peter Bayer, Kanada üzerine yaptığı çalışmada, dinî sınıfların gelişmesinin devlet düzeninin yok olduğu, 19. Yüzyıl ikinci yarısında çoğulcu bir rekabetle ortaya çıktığını savunmuştur.²⁸

Bu konuda tartışılan bir diğer husus, dinî çoğulculuğun dinî canlılığı ters yönde etkilediği veya diğer bir ifadeyle, dinî tekeli tutumun dinî canlılığı artırıcı yönde etkisi olduğu konusudur. Çoğulculuğun dinî canlılığı artırdığını düşünenler olduğu gibi, tersini savunanlar da vardır. Çoğulculuk, muhafazakar toplumlarda geleneksel dini zayıflatan, liberal toplumlarda dinin yaşamasını kolaylaştıran bir etki yapar.

Dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk ile ilgili bu açıklamalardan sonra, durum şöyle özetlenebilir: dinlerin çeşitliliği konusunda üç yaklaşımı görmektediriz:

- a) Tek bir din mi Hak'tır ve kurtuluşa ericidir?
- b) Bu hak din ile birlikte başka dinler de Hak ve kurtarıcı kabul edilebilir mi?
- c) Yoksa, hakikat değeri tüm dinler açısından eşit midir?

İlk yaklaşım, dışlayıcılığı; ikinci yaklaşım, kapsayıcılığı; son yaklaşım ise çoğulculuğu ifade eder.

²⁸ Bayer, s. 47.

1.1.4. Küreselleşme

Küreselleşmenin ekonomik, siyasal, sosyal boyutları toplumları bir şekilde etkisi altına almaktadır. Kuşkusuz, bu durumda dinler de etki altına girmiş olur. Günümüzde küreselleşmeyle birlikte her alanda farklılaşma, heterojenleşme söz konusudur ve teknolojik gelişmeler sayesinde bu farklılıklara ulaşmamız eskiye nazaran oldukça kolay hale gelmiştir. Geleneksel olarak tek doğru gerçek anlayışından hareket etmemizi küresel koşulda nasıl anlamalıyız? Dinler arasındaki ilişkiyi anlamak için bu soruyu sormak oldukça önemlidir. Dünya dinleriyle alakalı olarak, bir kuşak öncesinden daha çok bilgiye sahibiz. Dolayısıyla burada farklı ilahlar, farklı Gerçek anlayışları karşımıza çıkmaktadır. Küreselleşmenin dine etkisi buradadır. Örneğin, Batı Avrupa'da yaşayan milyonlarca Müslüman bulunmaktadır. John Hick bu durumu şöyle anlatır: *"İngiltere'de iki milyon Müslüman yaşamaktadır. Benim yaşadığım Birmingham'da yüzden fazla İslami mimariyle yapılmış cami bulunmakta. Aynı şekilde şehirde az sayıda Hindu, Musevi ve Budist yaşıyor. Biz onların tamamıyla bir arada aynı şehirde yaşıyoruz ve çok olumlu ilişkiler kuruluyor."*²⁹

Beyer, küreselleşme çalışmalarında, dinin yerinin ihmal edildiğini düşünmektedir. Halbuki din, sağladığı dünya görüşü ve sosyal çevre ile küreselleşme ile yakından ilgilidir. Beyer'in temel tezi, küreselleşmenin din için sadece olumsuz sonuçlar doğurmadığıdır. O'na göre din, küreselleşen dünyada halen çok önemlidir ve din çoğulcu bir yapıya dönüşmektedir. Ona göre küreselleşme, dinde özelleşmeye sebep olmakla birlikte, dinin halk üzerindeki etkisinin yenilenmesi için de bereketli bir zemin sağlamaktadır. Bazı araştırmacılara göre, Batı'nın en büyük düşmanı İslam'dır. Zira İslamiyet ile Batı kültürü birbirine tamamen zıttır. Bu bir tür evrensel uyumsuzluktur. Ancak, bazı araştırmacılar, dinin globalleşmeyi hızlandırdığı kanaatinde dirler. Çünkü din, milletlerüstü bir orgudur.³⁰

Din, insanlar birleştirir. Çoğulculukla bağlantılı olarak, küreselleşmenin dinî canlılığın artmasına etki edeceği yönünde görüşler de mevcuttur. Huntington, dinlerin yeniden canlanacağı, insanların kutsal yerlere döneceği görüşünü savunur. Bu düşüncenin tam aksini savunanlar da mevcuttur. Küreselleşmeyle beraber dinin canlanmasının, çatışmayı artıracığı düşüncesini savunan pek çok araştırmacı bulunmaktadır.

Küreselleşme, tam karşıtı olan yerelleşmeyi de güçlendirmekte, bir taraftan birbirine benzeyen şehirlerin kurulmasını, insanların birbirine benzer tarzda davranmasını sağlarken, diğer taraftan da, dinî kimlikleri güçlendire-

²⁹Hick, s. 2.

³⁰Biçer, Ramazan; "Küreselleşme: İslam Teolojisi Bağlamında Bir Yaklaşım", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008, Sayı:18, s. 67.

rek dinî akımların doğmasını sağlamaktadır. Globalleşme, dinî problemleri de beraberinde getirir. İlk olarak, önceki dönemlerde ortaya çıkan dinî inanç problemlerinin tekrar etmesine neden olur. Dinlerin kurtuluşçu söylemleri bu duruma örnek verilebilir. Buna göre, her büyük din, kendi mensuplarına , inandıkları değerlerin yegane kurtuluşa sahip oldukları söylenir. 'Öteki' hakkındaki gerçekçi bilgilerin artmasıyla, kurtuluş hareketinin tek olmadığını ileri süren dinî çoğulculuk tezi ortaya çıkmıştır.³¹

Küreselleşmenin getirdiği bir diğer dinî problem ise, dinin ve dinî olan şeylerin otoritelerini kaybetmeleridir. Bu da bireyselleşmenin bir sonucudur. Görüldüğü üzere, globalleşme din alanında da önemli etkiler yapmaktadır. Bazı kesimler için dinî çoğulculuğun ve çeşitliliğin önünü açarken, bazı kesimlerce de dinin zayıflaması, bireyselleşmeyi doğurması gibi sonuçlara neden olmaktadır. Dolayısıyla, dinî çoğulculuk konusu ele alındığında, küreselleşme önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dinî çoğulculuğun kısa bir tarifi ve bu düşünce üzerinde etkili olan akımların açıklanmasından sonra, dinî çoğulculuk fikrine önemli katkı sağlayan John Hick'in hipotezi ve bu hipoteze çeşitli çevrelerden yöneltilen eleştiriler incelenecektir.

2. Bölüm: John Hick'in Hipotezi Üzerine Bir Değerlendirme

2.1. John Hick'in Çoğulcu Hipotezi

John Hick, İngiltere'de, muhafazakar bir ailede dünyaya gelmiştir. Çocukluk ve gençlik dönemlerinde ailesi ile birlikte kilise ayinlerine katılmış, bu dönemi 'sonsuz can sıkıntısı' olarak adlandırmıştır. Birmingham Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine başlayıncaya kadar Hıristiyanlık dışındaki dinlerle pek ilgilenmez. Nüfusunun üçte birinin Hıristiyanlık dışındaki dinlere mensup kişilerden oluştuğu Birmingham'a taşındıktan sonra, büyük dünya dinleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Farklı din mensuplarıyla diyaloglarını geliştirir, sivil toplum örgütlerine katılır ve sık sık Müslüman, Yahudi, Hinduların ibadet yerlerini ziyaret eder. Bu dönemi kendisi şöyle ifade eder; *"İbadet yerlerindeki insanların lisanları, kullandıkları kavramlar, ibadet formları ve cemaatlerin kültürel hassasiyetleri birbirlerinden oldukça farklılık arz etse de, dinî bakış açısına göre temelde hepsinde aynı şey olmaktadır. Bu da, insanların eski ve oldukça gelişmiş gelenek çatısı altında kalplerini ve zihinlerini hayatları üzerinde mutlak hakimiyeti olduğuna inandıkları Tanrıya kendilerini açmak için bir araya gelmeleridir."*

³¹ Biçer, s. 71.

Başka bir ifadesinde şunları söyler; “Cami, sinagog, tapınak ve Sih tapınağında bazen yapılan ibadetlere katılmanın, aslında Hıristiyan kilisesinde yapılan ibadetlere katılmaya benzediği açığı; yani o tapınaklarda kişisel, iyi, insanlar arasında istenilen doğruluk ve sevgi olarak bilinen yüksek ilahi bir Gerçeklik’e zihinleri açık olan insanlar vardı.”³²

Bu düşünce, Hick’i dinler arası diyalog sürecine götüren etken olmuştur. O, Hıristiyanlık, Budizm, İslam... hepsinin aslında Tanrı’ya veya ilahi varlığa ulaşmak için eşit derecede geçerli cevaplar sunduğunu ifade eder. Yani, diğer dinlerin mensupları, ortalama olarak bir Hıristiyan’dan daha iyi veya daha kötü değillerdir. Bu düşünceyi savunan yalnız Hick değildir. Örneğin; Dalai Lama, “Ben –Budizm, Hıristiyanlık, Konfüçyanizm, Hinduizm, İslam, Yahudilik, Taoizm, Zerdüştlük gibi- büyük dünya dinlerinden her birinin sevgi ve manevi uygulamaları insanlığa fayda sağlama konusunda aynı amacı taşıma ve taraftarlarını daha iyi insan yapmak için aynı etkiyi yapma yolunda benzer idealler taşıdıklarına inanıyorum.”, der. Aynı şekilde Gandhi, dinsel çoğulculuğun hem çok inançlı Hindistan için, hem de çok inançlı dünya için sadece doğru olmayıp, aynı zamanda barış için de gerekli olduğuna inandığını ifade eder. “Hiçbir inanç, mükemmel değildir. Bütün inançlar kendi saygıdeğer taraftarları için eşit derecede azizdir. Bu nedenle istenen şey, büyük dünya dinlerinin taraftarları arasında bir inancın diğer inançlar karşısında üstünlüğünü göstermek için verimsiz çatışmalara girmek değil, arkadaşça temasların yaşanmasıdır. Hindu, Müslümanlar, Hıristiyanlar, Persler, Yahudiler uygun etiketlerdir. Ancak bu etiketleri yırtıp kopardığımızda, hangisinin hangisine tekabül ettiğini bilemem. Biz hepimiz aynı Tanrı’nın çocuklarıyız.”³³

“Religious Pluralism and Salvation” adlı kitabında, büyük dünya dinlerinin kurtuluşun birer yolu olduğunu söyler. Her biri, insan varlığının dönüşümü içerisinde etkili bir ilişki kurmaya çalışır ve kişi-merkezlilikten hak-merkezliliğe ulaşmaya çabalar. Burada dinlerin dönüşümüne vurgu yapılmaktadır. Dinler kişi merkezli başlayıp hak merkezliliğe doğru bir dönüşüm içerisindedirler. Bizler daha hak-merkezliliğe geçmediğimiz için Hick’in deyiimiyle Gerçek’in tezahürlerini sonraki hayatlarımızda anlayacağız. Ancak şu aşamada, adeta karanlık gözlüklerimizle bakmaktayız, ve her birimiz farklı açılardan görüyoruz.³⁴

32 Aydın, s. 30.

33 Aydın, s. 71

34 Pentz, Rebecca; “Hick and Saints: Is Saint-Production a Valid Test?, Faith and Philosophy”, 1991, January, Vol. 8, No: 1, s. 97.

John Hick'in görüşlerine geri dönmek gerekirse, çoğulcu hipotezinin iki fikirle temellendiğini görmek mümkündür: Evrenin dinî açıdan belirsizliği ve delilsiz rasyonel inanç.

2.1.1. *Evrenin Dinî Açısından Belirsizliği*

Hick, evrende dinî açıdan olumlu-olumsuz bir işaret bulmaya çalışan insan aklının, oradan eli boş dönmeye mahkum olduğunu söyler. Hick, Tanrıya inanan veya inanmayanların delillerini incelemiş, bunların hiçbirinin insanı kesin bir sonuca götürme konusunda yeterli olmayacağını ifade etmiştir. Evrenin belirsiz olduğunu söylerken, kastettiği evrenin belli bir karkaterinin olmadığı değildir. Evrendeki düzen ve işleyiş, mevsimlerin düzenli şekilde sıralanışı vs. evrenin nedenselliğe bağlı bir düzen içinde olduğunu gösterir. *“Evrenin anlaşılmaz belirsizliğini sürdürdüğü gözükmektedir. O, bazı yönleriyle dinî bir tepkiye davet ederken öteki bazı yönleriyle, bunu reddeder ve hem dinî hem de natiralistik inanca izin verir; ancak her iki durumda da asla giderilmeyecek şekilde karşı ihtimali yanında bulundurur. O halde, dinî inanç ve tecrübe ile ilgili herhangi bir realistik analiz ve dinî inancın rasyonelliğinin herhangi bir realistik savunması, bu sistematik belirsizlik durumundan yola çıkmalıdır.”*

Hick, evrenin belirsizliğini ifade ederken iki çeşit natüralist argüman kullanır. Birincisi; negatif argüman, yani dini de kapsayan tüm olguların onun dışında açıklanıp tasvir edilebileceğini kabul ettiği için, evrenin dinî açıdan yorumunun geçersiz olduğu düşüncesidir. İkinci, pozitif argüman ise, evrenin dini bir dünya görüşüyle çelişen yönünü göstermeye çalışmaktadır. Hick, Tanrıyı ve dini açıklamayı içine almayan kişi merkezli bir evren anlayışını, tabiat ve insan bilimleri çerçevesinde kurmanın mümkün olmayacağını ifade eder.³⁵

2.1.2. *Delilsiz Rasyonel İnanç*

Hick, felsefenin insan için iki temel bilgi yolu üzerinde durduğunu, bunlardan birinin empirik yol, diğerinin de rasyonalist yol olduğunu söyler. Ona göre, doğru olan empirik yoldur. Kendi deneyimlerimizle elde ettiğimiz bilgiye güvenmemiz gerekir, aksi halde içinde yaşadığımız evrene inanmamız için hiçbir nedenimiz kalmayacaktır. Peygamberler de Tanrı'yı akılla kanıtlanabilen bir varlık olarak değil, tecrübe edilen bir gerçek olarak düşünmüşlerdir. Herhangi bir delile başvurmadan dış dünyanın gerçekliğine inanmışlar, aynı zamanda Tanrı'nın varlığına da inanmışlardır. İşte, Hick bu inanca “delilsiz rasyonel inanç” demektedir, dinî inancın da böyle bir inanç olması gerektiğini

³⁵ Yazoğlu, s. 30

savunmaktadır. Çünkü dinî tecrübeye sahip olan bir insanın mantıksal delile ihtiyacı yoktur.³⁶

Alvin Plantiga da, bir delil olmaksızın Tanrı'nın varlığına inanç, tamamen rasyonel ve uygundur. İnançlarımızın bazıları öteki inançlara dayalı oluşturulmuşken, bazıları da başkalarına dayanmayan temel inançlardır. Bu durum, onların dayanaksız, temelsiz oldukları anlamına da gelmemektedir. Plantiga'ya göre böyle inançları temellendiren şey, yine tecrübelerimizdir.³⁷ Dolayısıyla Tanrı için de benzer ifadeler geçerlidir. Eğer Tanrı'ya inanmak temel bir inanç ise, bu inancın rasyonel olması için kişinin kesin delillere sahip olması gerekmez.

Evrenin belirsizliği ve delilsiz rasyonel inanç düşüncesinin, Hick'in hipotezinin başlangıç noktasını oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Hick'in imanı bireysel tecrübeye dayandırması aslında din ve din-dışılık arasında seçim yapamayan aklın, birçok yönden benzeyen dinler arasında seçim yapmayacağını düşünmesindedir. Bu durumda, dinsel çoğulculuk anlayışının karşımıza çıkması kaçınılmazdır. Hick, bu temelden hareket ederken, çoğulcu hipoteziyle dört eleştirel faktörü açıklamaya çalışmaktadır:

- İnsanların içsel olarak dindar olmaları,
- Dinî inancın gerçekliği bakımından temel bir farklılığı bulunduğu gözlemi,
- Dinî inancın bir yanılısma olmadığı varsayımı,
- Son olarak da, hemen hemen her dinî geleneğin, mensuplarının hayatlarını olumlu yönde değiştirdiğinin kabul edilmesi.

Hick'in anlayışının temelinde yatan düşünce, tüm dinî tecrübelerin temelinde Gerçek'in yer aldığı düşüncesidir. Ancak tüm dinlerin Gerçek kavramları birbirinden farklıysa, bunlar hem birbirleriyle çelişip hem de aynı Gerçek'i nasıl tecrübe ediyor olabilirler? Bu soruya cevap verirken Kant'ın anlayışından yola çıkar. Kant'ın numen-fenomen ayrımının Hick'in çoğulcu hipotezinin temelini oluşturduğu söylenebilir. Kant, duyuların konusu olan her nesnenin birtakım kategoriler veya formlardan her birine uymak zorunda olduğunu vurgular. Ona göre, anlama yetisinin bu kategorilerden birinin dışında kalan bir şeye anlam vermesi söz konusu değildir. Bu açıdan bakıldığında, Tanrı'nın fenomenal tezahürleri olarak dinler ancak bu kategorilerde anlamlıdır. Kant, duyu verileriyle elde edilen alanı görünüş (fenomen) olarak tanımlar. İnsan zihninin sadece kategoriler arasında kendisine biçim kazan-

³⁶ Yazoğlu, s. 33.

³⁷ Yazoğlu, s. 38.

dırdığı, sadece fenomenlerin kavranabileceği düşüncesi, bizi Tanrı, ruh gibi konuları ele alan bir tartışmanın yapılmasının mümkün olmayacağı düşüncesine götürür.

Hick'e göre, "Mutlak" numen alanıdır. Yani bizim tecrübe alanımızın dışındadır. Dolayısı ile, Mutlak hakkında iyi, kötü veya başka ifadeler kullanmak mümkün olmaz. Bu konuda söylenebilecek tek şey, fenomenal Tanrı kavramlarının numenal zemini olduğunu kabul etmektir.³⁸ Hick, Mutlak'ın Yahudilik, Hıristiyanlık, İslamiyet gibi semitik dinlerde ortaya çıkan şahsi; Hinduizm ve Budizm gibi semitik olmayan dinlerde ortaya çıkan şahsi olmayan tezahürleri olduğunu söyler. Mutlak, numenal varlığın fenomenal yansımaları olduğu için dinlerin her biri doğrudur ve bunların her birine inanan insanların kurtuluşa ulaşması da mümkündür. Peki, büyük dinsel geleneklerin Mutlak'ın farklı tezahürleri olduğundan nasıl emin olabiliriz? Hick, bu soruya bir dinin hak olmasının göstergesi olarak tarihsel süreçte hayatiyetini devam ettirmesini kabul ederek cevap vermektedir. Eğer bir dinî gelenek, yüzyıllardır hayatiyetini devam ettirmişse, Mutlak ile kesinlikle bir bağlantısı vardır. Görüldüğü gibi, çoğulcu hipotezin temelinde Kant'ın etkileri oldukça fazladır. Ancak Hick'in bu temellendirmesinin eleştirilen yönleri de mevcuttur. Hick'in Tanrı'nın tasavvurunu temellendirmek için ortaya koyduğu yaklaşım birtakım çelişkileri içinde barındırmaktadır. Hick'in, Kant'ın epistemolojisinden hareket etmesi onu anlaşılır kılmamış, aksine anlamsız ve belirsiz hale getirmiştir. Onun savunduğu yaklaşım, Mutlak'ın dinî sıfatlarını zayıflatmaktadır. Örneğin, İslam veya Hıristiyanlığın yaptığını iddia ettiği ayırım, hiçbir zaman birbirinden farklı iki Tanrı düşüncesine yol açmamıştır. Ancak, Hick'in hipotezi bir tarafta Fenomenal Tanrı tasavvurları, diğer yanda ise Numenal Mutlak olmak üzere iki ayrı Tanrısal alan ortaya çıkarmaktadır. Hick, burada Tanrı'yı mutlaklaştırmak yerine soyutlaştırmaktadır.

Yapılan bir diğer eleştiri ise, eğer Mutlak değişmez olarak ifade edilecekse, onun hangi sıfatlara sahip olduğunun nasıl belirleneceği noktasındadır. Hick, Mutlak'a olumlu veya olumsuz hiçbir sıfat yüklememektedir. Dolayısıyla açıklamaları tatmin edici olmaktan uzaklaşır.³⁹

2.1.3. Çatışan Hakikat İddiaları Sorunu

Çoğulcu hipotezle ilgili dikkat çekilmesi gereken bir diğer nokta, dinlerin çatışan hakikat iddialarıdır. Dinî çoğulculuğu kabul eden yaklaşımda, her dinî geleneğin Gerçek'i otantik olarak tecrübe ettikleri anlayışı vurgulanır.

³⁸ Çakmak, Mustafa; "Kant'ın Numen-Fenomen Ayrımı ve Metafizik Eleştirisinin John Hick'in Din Felsefesine Etkileri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2011; Cilt: 11, Sayı:3, s. 196.

³⁹ Çakmak, s. 198.

Ancak, birbirinden farklı olan inanç sistemlerinin hakikat iddiaları birbiriyle çatışmayacak mıdır ve bu durum, Hick'in teorisinin makul olmamasına neden olur mu? Çoğulcu hipotezle alakalı akla ilk gelen soru, kuşkusuz budur.

Ancak Hick, farklı hakikat iddialarının, sadece bir tanesinin herhangi bir kişinin dinsel hayatında açıkça ve merkezde yer alması anlamında çatışacağını söyler. *Interpretation of Religion* adlı eserinde, birbiriyle uyuşmayan dinler ve bunların çelişen hakikat iddiaları konusunda üç aşamadan bahseder:

- 1) Tarihsel olgu konuları
- 2) Tarih üstü olgu konuları
- 3) Farklı olan Gerçek kavramları

İlk olarak Hick, tarihsel olgu konularıyla ilgili uyumsuzlukları ele alır. Bu noktada, Mesih'in çarmıha gerilmesiyle ilgili Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki uyumsuzluktur. Hıristiyanlar Mesih'in çarmıhta öldüğünü savunurken; Müslümanlar, aksini iddia ederler. Bir diğer örnek, Muhammed'in halifesi olarak kimi tayin ettiğiyle ilgili Şiiilerle Sünniler arasındaki uyumsuzluktur. Hick, bu uyumsuzlukların çözülemeyeceğini, ancak bunların çoğunun herhangi bir geleneğin özüyle ilgili olmadığını, bu nedenle bunların çözümünün önemli olmadığını ve kendi çoğulcu hipotezi için bir problem oluşturmadığını ifade eder.⁴⁰

İkinci olarak, tarih üstü hakikat iddialarını ele alır. Bunların, prensipte doğru bir cevabın bulunduğuyla ilgili problemler hakkında olduğu için, tarihsel veya herhangi bir empirik bir kanıtla tespit edilemezler. Bu hususta verilebilecek örnek, insanların ölümdaki kaderleridir. Birden çok hayata mı yoksa bir hayata mı döneceği konusundaki çatışma, çoğu zaman doğu ve batı gelenekleri arasında ortaya çıkar. Batının teistik dinleri genellikle her kişinin yaşadığı hayatın kaderini belirleyen bir yargılamayla takip edildiğini iddia ederken, doğu gelenekleri ölümden sonra reenkarnasyonu vurgular. Hick, bu uyumsuzlukla ilgili olarak, doğu ve batı geleneklerinin bu konuda daha çok diyaloga ihtiyaç duyacaklarını ifade eder. Bazı insanlar reenkarne olurken, bazılarının olmaması makul olabilir. Bu yüzden bu bakış açılarında sadece evrensel olarak başvurulduğunda bunlar çatışır. Hick, farklı dinî geleneklerin kişilerin ölümleriyle ilgili kaderleri konusunda uyumsuzluklarını inkar etmemekle birlikte, inançların farklı olmasına rağmen, hemen hemen her insanın ahlâkî gelişimine yardım ettiğine inanır.⁴¹

40 Yazoğlu, s. 57.

41 Yazoğlu, s. 58.

Uyuşmazlıklarla ilgili ele aldığı son durum, Mutlak Gerçeklik'le ilgili çatışan inançlardır. Görünüşte birbirlerine rakip olan Gerçek tanımlarının birbirlerini tamamladıklarını vurgulamaktadır. Dinler, Gerçekliği farklı şekillerde tanımlarlar çünkü bu farklılık, onların birbirinden değişik düşünce biçimleriyle etkileşime girmelerinden kaynaklanır. Başka bir deyişle, Gerçek "o veya bu" değil, "hem o, hem de bu" yaklaşımını savunmaktadır. Hick, dinlere "üstün" ve "ayrıcalıklı" olarak yaklaşmanın yanlış olduğunun, dinlerin sadece birbirlerini tamamladığının altını çizer.⁴² Dinsel çoğulcu yaklaşımda, dinî geleneklerde kullanılan farklı Gerçek tanımlamalarından kaçınılıp, hepsinin yerine "Nihai Hakikat" kavramının kullanılması da bu yaklaşımın bir sonucudur. Bu şekilde, dinlerin ayırıcı özelliğinden kurtulup, bu isimleri (Allah, Brahman vb.) bir çatı altında birleştirmek istemektedir.⁴³

Sonuç olarak, Hick'in, farklı dinlerin çatışan hakikat iddialarının çoğulcu hipotezin aleyhine bir durum oluşturmadığını, büyük dinî geleneklerin Gerçek'i farklı algılamalarının dinsel çoğulculukla uyuştüğünü vurguladığını ifade etmek yanlış olmaz. Ancak bu yaklaşımda kusurlu olan yön, mantıktaki üçüncü halin imkansızlığı ilkesinin ihmal edilmiş olmasıdır. Yani, birbirinden farklı iki iddianın veya önermenin aynı anda doğru olması mümkün değildir. Bu iki iddiadan biri doğru ise, diğerinin yanlış olması gerekir. İkisinin de doğru olabileceği yönündeki üçüncü bir durum imkansızdır. Monoteist dinlerle politeist dinler nasıl aynı kefeye konulacaktır? Bu anlamda, Hick'in çoğulcu hipotezi, çatışan hakikat iddiaları bağlamında sağlam bir temele oturmamaktadır.

2.1.4. Tüm Yollar Aynı Hedefe Ulaşır Mı?

Birbirinden birçok konuda ayrılan ve farklı iddiaları olan dinlerin, aynı hedefe ulaşmaları çoğulcu hipotez dahilinde ele alınması gereken bir diğer sorundur. Örneğin; İslamiyetle Budizm arasında önemli farklılıklar mevcuttur. Bu konuyla alakalı iki tercihe başvurulmaktadır. Bazıları tüm dinlerin aynı hedefe yönelik, farklı ama eşit derecede geçerli yolları ifade ettiği düşüncesini kabul eder. Böyle bir düşünceyi kabul etmek, dinler arasındaki farklılıkları göz ardı etmek anlamına gelmemektedir. Bu görüşü savunanların kullandığı üç argüman vardır: Birincisi, bir dinin doğru, onunla uyuşmaz olan diğerlerinin yanlış olduğu inancının, yani dışlayıcı bir tutumun toleranstan uzak olduğudur. İkincisi, dinlerin birbirleriyle çelişen birtakım iddialarının olması, birinin doğru, diğerinin yanlış olduğu sonucunu doğurmamaktadır. Dinî çoğulculukta asıl vurgulanan, hiçbir dinin Hakikat'e tam olarak karşılımadığı,

42 Yazoğlu, s. 57.

43 Özcan, Hanifi; "Mâtürîdî'de Dinî Çoğulculuk", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013, İstanbul, s. 12.

dinlerin bütün olan Hakikat'ın birer parçaları olduğudur. Bütün yolların aynı hedefe ulaştıkları iddiasını destekleyen üçüncü argüman ise, tüm dinlerde ortak olarak paylaşılan bir özün varlığıdır. Burada örnek olarak Altın Kural verilebilir. Bu durum, İslamiyet, Yahudilik, Budizm gibi birçok dinde geçerlidir.⁴⁴ Dinlerin çatışan hakikat iddiaları ile birlikte düşünüldüğünde, bütün dinlerin aynı hedefe götürmesi nasıl mümkün olabilir? Burada birçok çelişki mevcuttur. Nihai gerçekliğin doğasıyla ilgili dinlerin çelişen argümanları çelişkileri kuvvetlendirmektedir. Monoteist dinlerde –örneğin İslamiyet'te- evreni yoktan yaratan yalnız bir Tanrı'nın -Allah'ın- olduğuna inanılırken, Hinduizm'de, bazı kesim tarafından mutlak gerçeklik olarak Brahman'a inanılırken, bazı kesimlerce Brahman'ın tezahürleri olan milyonlarca tanrıya inanılır. Tüm bunlar birlikte düşünüldüğünde, tüm yolların aynı hedefe götürdüğüne dair bir inancın tutarsız olacağı açıktır.

Bu probleme ilişkin bir diğer kabul, tüm yolların aynı hedefe götürmeyeceğidir. Bu pozisyon, dinî geleneklerin hakikat iddialarını güçlü bir şekilde ele almaktadır. Budist veya Müslüman birinin veya daha başka dinlere mensup olan insanların inançlarını kendi bağlamlarında değerlendirmeye çalışır. Birçok dinî geleneğin kurucusu, dinlerin çelişen iddialarını kabul eder. Örneğin Buda, *samsara*⁴⁵ nedeniyle ilgili Hindu inancını reddeder. Yani, dinî geleneklerin kurucuları da dinlerin çatışan hakikat iddialarının farkındadırlar.

Bütün dinlerin aynı hedefe ulaştırmayacağı inancı, dar kapsamlı ve toleranssız olmakla eleştirilebilir. Bu görüş, kısmen doğrudur. Ayrıca, ele alınması gereken asıl problemin kişinin inancının samimiyeti olduğu da söylenir. Son olarak, bir yolu doğru, diğerlerinin yanlış olarak tanımlanması durumunda, doğru olan yolun nasıl belirleneceği muammadır. Buna karşılık, dinin doğru olup olmadığının, kişinin inancının samimiyetinin ötesinde, birtakım kriterlerle değerlendirilebileceğini savunan yazarlar da mevcuttur. Mantıksal tutarlılık bir dinin geçerli olup olmadığı konusunu değerlendirmede kullanılabilir. Burada, tüm dinî geleneklerin insanın mutluluğa erişmesi amacını taşıdığını ve o amaca farklı yollardan gitmeyi tercih ettiklerini unutmamak gerekir. Bu görüş, çoğulcu hipotezle büyük oranda örtüşmektedir. Elbette ki, dinlerin birbirleriyle çatışan hakikat iddiaları göz ardı edilmemelidir. Ancak temelde, tüm dinlerin aynı hedefe ulaşmak için çaba gösterdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

⁴⁴ Yazoğlu, s. 81.

⁴⁵ Samsara: Hinduizm'de her kişinin içine düşürüldüğü doğum, ölüm veya yeniden doğumun sonsuz döngüsü. Hindular, evrensel problemin samsara olduğuna inanırlar.

2.2. Çoğulcu Hipoteze Yönelik Eleştiriler

John Hick'in çoğulcu hipotezine birçok açıdan eleştiri getirenler olmuştur. Dinî çoğulculuk meselesinin bu kadar tartışılır olmasının temelinde de bu eleştirel görüşlerin fazlalığı yatmaktadır. Yapılan eleştiriler ise, bu çoğulcu görüşün makul olup olmadığı noktasından hareket eder. Dinsel çoğulculuk düşüncesi, post-modernist çevrelerce eleştirilmektedir. Materyalist Batı kültürünün yeni bir çeşidi olarak görülür. Geleneksel hayat tarzını sömüren sistemin bir ürünü olduğu fikrini savunanlar mevcuttur. Dinî farklılıkları yok sayma düşüncesinin de bunların bir veçhesi, tabiri caizse bu zincirin bir halkası olarak nitelenir. John Hick, ise dinsel çoğulculuğun küresel bir alana sahip olduğunu kabul ederken, bunun çok-uluslu şirketler ve diğer sömürücü unsurlarla aynı kefeyle konulmasının yanlış olduğunu ifade eder.

Dinî çoğulculuk, farklılıkları bir potada erittiği, başka bir ifadeyle homojen bir din oluşturduğu şeklinde eleştirilir. Ancak çoğulcu paradigmada yapılmak istenen bu değildir. Farklı dinî gelenekler, ibadet biçimleri, yaşayış tarzları çoğulcu paradigmada kabul edilmekte ve benzer hale getirilmeye çalışılmamakta, heterojen bir yapı kurulmaya çalışılmaktadır. Dinî çoğulculuk, dinlerin gerçekte her birinin kendi farklı sorularını sormalarına rağmen, onların hepsinin aynı cevapları verdiği şeklinde anlaşılmalıdır. Çoğulcu görüş, nihai gerçekliğe yönelik soruların spesifik olarak farklıyken, genelde aynı olduğunu savunur. Buradaki ayrıntıya dikkat edilmelidir. Dünya dinlerinin gerçekliği idrak etmede birbirlerinden ayırt edici özelliklere sahip farklı olgular olarak görülmesinden çıkan sonuç, herkes için aynı olan yeni bir global dinin oluşturulması fikri değil, tüm dinlerin mensuplarının kendi geleneklerini yaşayarak, kendilerine özgü bir tarzla gerçekliğe ulaşmalarıdır. Dolayısıyla bu anlayışta farklı dinî gelenekler oldukları gibi bırakılır ve her birine saygı duyulur.

Dinsel çoğulculuğun dışlayıcılığa karşı çıktığı düşüncesi yukarıda belirtilmişti. Yapılan bir diğer eleştiri de, dışlayıcı tutuma çoğulcu görüşte yer verilmediği iddiasına rağmen, farklı dinlerin farklı iddialarını dışlayıcı bir tutum içine girmeleri noktasındadır. Örneğin; Hıristiyanlık'ta "Tanrı", Hinduizm'de "Brahman", İslamiyet'te "Allah" ... Bu kavramların hepsinin aynı varlığa yönelik farklı isimler olduğu iddiası büyük eleştiri almaktadır. Her bir dinin farklı Gerçek'e odaklandığını savunanlar az değildir. Örneğin, John Cobb, her bir dinin Gerçeklik'e farklı anlamlar verdiğini söyler.⁴⁶ Ancak dinî çoğulculuğa göre, bunların hepsi aynı gerçekliğin farklı anlatımlarıdır. Hick, tüm dinlerde

⁴⁶ Pentz, s. 98.

geçerli olan bir tanımlamadan bahseder. Bahsettiğimiz ayrımlar bütün büyük dinlerde mevcuttur.

Dinî çoğulculuğun temelini oluşturan ve dinlerin yerleşmiş inanç sistemlerini dikkate almayan bir ulûhiyet fikri, bu yaklaşımın bir diğer problemidir. Her dinin ulûhiyet anlayışı, kendi tarihiyle, toplumla bütünleşerek oluşur.⁴⁷ Örneğin, Tevrat'ın Yahveh'si Yahudi tarihinin bir parçasıdır ve Yahudilerle belli bir ilişki içerisinde. Bu durum, her din için geçerlidir. Böyle bir dinî gelenek içerisinde yetişen bir kimsenin ilk tavrı, kendi dinindeki geçerli olan ulûhiyet anlayışının yegâne doğru olduğu yönünde olacaktır. Bu çelişkiler sebebiyle dinî çoğulculuğun teolojik bir temele yayılması zordur.

Aynı çelişkiyi E. Durkheim gibi sosyologlar da ifade etmişler, dinî çoğulculuğun dinin birleştirici fonksiyonunu ortadan kaldıracağına dair endişelerini dile getirmişlerdir. Ancak, Hick'e göre, yaşadığımız toplumda, kendi gerçek inancının doğru olduğu inancı problem oluşturmakta ve birçok dinî çatışmaya sebep olmaktadır. Hatta bu çatışmalarda kadın-erkek-çocuk bir sürü insan hayatını kaybetmektedir. Katolik teolog Hans Kung da, Hick'e benzer şekilde dinî çoğulculuğun gerekliliğini şöyle vurgular: "*Dünyada dinler arasında barış olmadan insanlar arasında barış mümkün olmayacaktır.*"⁴⁸

Dinî çoğulculuk ile ilgili görüşleri ve eleştirileri bakımından ele alınması gereken önemli bir isim de Mâtüridî'dir. Onun dinî çoğulculuk anlayışı din ve şeriat kavramlarının tahliline dayanır. Ona göre, dinin özünde "boyun eğme, itaat etme, teslim olma, inanma ve bağlanma" anlamları yer alır. Bunların hepsi, her insanda doğuştan var olan duyguları ifade eder. İnsanın yöneleceği Varlık'ı bulmasını sağlayacak "akli meleke" insanda doğuştan vardır, bu akli meleke doğru kullanıldığında, insanı sığınmaya layık olan tek bir Varlık'a götürür. "Üzerinde gidilen yol, yürümeyle oluşturulan yol" anlamlarına gelen şeriat kavramı ise, fikri bir eğilimle ortaya konulan bu duyguları kendi diliyle ifade ederek, içinde yaşadığı kültüre göre biçimlendirip, üzerinde konuşulan ve nesilden nesle aktarılabilen bir teori ve pratiği, kuralları ifade eder.⁴⁹ Bu iki kavram üzerinde temellenen çoğulculuk anlayışı, kapsayıcı bir tutumu da içerisinde barındırır. Fitrî dinî, "tevhid inancı" olarak niteleyen Mâtüridî, bu kavram ile, semavi dinlerin, şu anda da geçerli olan ortak noktalarını kasteder. Bu demektir ki, tüm semavi dinler özleri itibarıyla şu anda geçerlidir. Burada din, çoğul olarak değil, tekil olarak kullanılır. Ona göre, "*din tektir, çok olan şeriatlardır.*" Onun din ve şeriatlar konusundaki fikirleri, dinî çoğulculuğu algılama biçimine büyük katkı yapmıştır. Şeriatların çok farklı olmasını

47 Özcan, s. 16.

48 Hick, s. 16.

49 Özcan, s. 21.

dünyevi açıdan kültürel farklılıklara bağlarken, dinî açıdan bir imtihan olarak niteler. *“Nasıl ki, semadan bir ve aynı tatlı su indiği halde, yeryüzünün, yani toprağın farklı renk ve bileşime sahip olmasından dolayı, su yere indikten sonra kimi yerde bulanık akıyor; kimi yerde sel oluyorsa, tıpkı dinde de durum böyledir. Yani Allah’tan gelen din bir tane olduğu halde, insanların farklı dinlere, farklı mezhep ve şeriatlara sahip olması, toplumsal ve kültürel farklılıktan kaynaklanır.”*⁵⁰

Dinî çoğulcu yaklaşımda yer alan hiçbir dinin diğerlerinden üstün olmadığı anlayışını da Mâtürîdî eleştirmektedir. Ona göre, dinlerde Peygamberler için kullanılan isim ve sıfatlardan bazıları, dinlerden birinin diğerlerinden üstün olduğunun işaretidir. Mesela, Hz. İbrahim’e “Halilullah (Allah’ın dostu)”, Hz. Musa’ya “Kelimullah” denmektedir. Ancak Hz. Muhammed’e diğer peygamberlerin aksine, kendi isminden ziyade “Ey nebî”, “Ey resûl” şeklinde hitap edilmiştir. Bu, Hz. Muhammed’in ve İslam’ın diğerlerine nazaran üstün olmasındandır. Onun çoğulculuk anlayışında tüm kitapların, her ne kadar birbirlerinden farklı üslupta olsalar da, taşıdıkları anlamlar birbirlerine uygundur. Hepsî, doğru-yanlış, haram-helal, iyi-kötü gibi kavramları ayırt etmede insanlara yardımcı olmak amacındadır. Bu yüzden Kur’an’a “Furkân (aralarındaki farkı gösteren delil anlamında), İncil’e de “İncil (açıklayıcı, açığa çıkarıcı anlamında)” denmiştir. Dinî çoğulcu bakış açısındaki birden çok din anlayışıyla Mâtürîdî’nin “tek din, birden çok şeriat” anlayışı çelişen bir diğer noktadır. Ancak tek din anlayışı ona göre çoğulculuğun aksine bir durum değildir, hatta çoğulculuğun gereğidir.⁵¹

Dinî çoğulcu yaklaşım, bu eleştirilere cevap verme konusunda bazen tıkanmaktadır. Hoşgörü, çeşitlilik gibi kavramlardan bahsederken birçoğumuzun kabul edebileceği bir yaklaşım olarak görünmesine rağmen, çatışan hakikat iddiaları ve dinlerin üstünlük anlayışları konusunda yetersiz kalmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Dinî çoğulculuğun özünde, her dinî geleneğin, aynı Hakikat’e farklı yollardan ulaştığı fikri yatar. Bu yaklaşım, ilk bakışta yabancı ve yeni bir durum gibi görünse de, pratikte Hindistan örneğinde olduğu gibi, karşı karşıya kaldığımız bir durumu ifade eder. Ancak elbette ki, filozof ve teologlar tarafından bir paradigma olarak ele alınması çok uzun bir geçmişe dayanmamaktadır. Temel hareket noktası, başlangıçta kulağa hoş gelebilir. Tüm dinlerin aynı amacı taşıdıkları, nihayetinde insanın mutluluğa erişmesini amaçladıkları aşîkardır. Ancak dinlerin farklı hakikat iddiaları, gerçeği farklı adlandırıp al-

50 Özcan, s. 24.

51 Özcan, s. 105.

gılamaları, dinlerin “homojenleştirilmesi” gibi problemlerle birlikte düşünüldüğünde, bu yaklaşımın sağlam bir temele oturmadığı göze çarpar. Yapılan eleştirilere başta Hick olmak üzere, çoğulcu paradigmayı savunanların verdiği cevaplar, tatmin edici olmaktan ziyade, görüşlerini destekler niteliktedir. Yukarıda bahsedilen çelişkiler de göz önüne alındığında, dışlayıcılık ve kapsayıcılığa nazaran entelektüel bir kesimce benimsenmekle kalması, normal bir durumdur.

Referanslar

- Aslan, Adnan; “Batı Perspektifinde Dinî Çoğulculuk”, İslam Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1998, Sayı: 2, s. 158.
- Aslan, Adnan; “Din ve Geleneksel Bakış Açısı, Seyyid Hüseyin Nasr ile Bir Mülakat”, Bilimname Dergisi, 2003, Sayı :6, s. 45.
- Aslan, Adnan; “Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım”, İslam Araştırmaları Dergisi, 2000, Sayı:4, s. 19-20.
- Arıcan, M. Kazım, “Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 1, 2011, s. 73-79.
- Atalay, Orhan, “Dinî Çoğulculuk: Tarihsel Gelişimi ve Kutsal Metindeki Sınırları”, Ekev Akademi Dergisi, Cilt:7, Sayı:17, 2003, 18-25.
- Basinger, David, “Religious Diversity: A Philosophical Assesment”, Philosophy of Religion Series, Vol: 3, 2003.
- Bayer, Ali; “Sosyolojik Perspektiften Sekülerleşme ve Din İlişisine Yeniden Bakış”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, SBE, Kahramanmaraş, 2006, (Yüksek Lisans Tezi), s. 37.
- Demirci, Kürşat (2005), Yahudilik ve Dinî Çoğulculuk, Ayışığı Yayınları, İstanbul
- Demirkol, Murat; “Seyyid Hüseyin Nasr’a Göre Ezeli Hikmet ve Geleneksel İslam”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, s. 273-277.
- Erş, İzzet; “Fritjhof Schuon’un Anlayışı”, Anadolu Aydınlanma Vakfı, s. 13.
- Fabbri, Renaud; “Introductioin to the Perennialist School”, s. 3-5.
- Gürer, Dilâver; “İbn Arabî’de ‘Dinlerin Aşkın Birliği’ ve ‘İbadet Meselesi’ Hakkında Bri Değerlendirme”, s. 18-20.
- Hick, J. (2002), İnançların Gökkuşağı Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar, (Çev. Mahmut Aydın), Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Hick, John, "Religious Pluralism and Islam", Institute for Islamic Culture and Thought, 2005, p. 5-15.

"İnsan Hakları, Hoşgörü ve Mevlana Sempozyumu", TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1994, Konya, No: 72, s. 51.

Kalın, İbrahim; "Türkiye'nin Çoğulculuk Meselesi", kaynak: <http://arsiv.setav.org/public/HaberDetay.aspx?Dil=tr&hid=8271&q=turkiye-nin-cogulculuk-meselesi>, Erişim Tarihi: 02.03.2013.

Karaağaçlı, Abbas; "Pakistan-Hindistan İlişkileri ve Keşmir Meselesi", 2011, s. 1. Kaynak: http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1807:-pakistan-hindistan-likileri-ve-kemir-meselesi&catid=177:analizler-hindistan, Erişim Tarihi: 01.05.2013.

Kılavuz, U. Murat, "Küreselleşen Dünyada Din", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı:2, 2002, s. 195.

Mcgrath, E. Alister, "The Challenge Of Pluralism For The Contemporary Christian Church", Jets, Vol:3,Sayı:35, 1992, p.362-370.

Özcan, Hanifi (2013), Mâtüridî'de Dinî Çoğulculuk, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Pentz, Rebecca, "Hick and Saints: Is Saint-Production A Valid Test?", Faith and Philosophy, Vol. 8, No:1, January, 1991, p. 97-99.

Yazoğlu, R. ve H. Aydeniz (2006), Dinî Çoğulculuk: John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar, İz Yayıncılık, İstanbul.

Yazoğlu, Ruhattin (2007), Dinî Çoğulculuk Sorunu: John Hick Üzerine Bir Araştırma, İz Yayıncılık, İstanbul.